

ТАЪЛИМ ТАРИХИ: ҚАДИМГИ МАКТАБ ВА МАДРАСАЛАР

Джумагалдиев Н

PhD dotcent

Кеңесбаева Сайора

Ажинияз номидаги НДПИ Тарих факультети

Аннотация: Мазкур мақолада таълим тарихининг муҳим босқичи сифатида қадимги мактаб ва мадрасаларнинг шаклланиш жараёни, уларнинг жамиятда тутган ўрни ва таълим-тарбиядаги таъсири таҳлил қилинади. Хусусан, Ислом даври мадрасалари, илм-маърифат марказлари, машхур уламолар ва таълим тизимида қўшган ҳиссаси ёритиб берилади. Мақолада таълим шакллари, ўқув жараёни, муаллим ва талабалар ўртасидаги муносабатлар ҳақида ҳам сўз юритилади.

Калит сўзлар: таълим тарихи, мактаб, мадраса, илм, Ислом маданияти, устоз, талабалар, маърифат, туркий халқлар.

КИРИШ

Таълим – жамият тараққиётининг асосий таянчи ва миллат маънавиятини шакллантирувчи муҳим омилдир. Ҳар бир халқнинг маънавий мероси, маданияти ва келажак авлодга бўлган муносабати унинг таълим тизимида акс этади. Қадимги замонлардан бери инсоният таълим беришнинг турли шакллари яратган, жумладан, мактаблар, мадрасалар, дарсхоналар, китобхоналар каби муассасалар орқали билим тарқатишга интилиб келган.

Ислом оламида, хусусан, Марказий Осиё ҳудудидаги илм ва маърифат ривожига катта ҳисса қўшилган. Бу ерда ташкил этилган мадрасалар нафақат диний, балки дунёвий фанлар ўргатилган мукамал таълим марказлари бўлган. Махсус мактаб ва мадрасаларда ўқувчилар ёшлиқданоқ илм олишга тарбияланган. Қорақалпоқ, ўзбек ва бошқа туркий халқлар орасида ҳам бу анъана юксак қадрланган.

Қадимги мактаб ва мадрасалар нафақат билим берган, балки ахлоқ-одоб, инсонийлик, меҳнатсеварлик, Ватанга муҳаббат каби қадриятларни сингдирган. Ушбу таълим муассасалари орқали кўплаб оламшумул алломалар етишиб чиққан. Бугунги кунда таълим тизимини ислоҳ қилишда айнан ана шу қадимий мактаб ва мадрасалар анъаналари, услублари ва аҳамиятини ўрганиш ва қайта жорий этиш муҳим аҳамият касб этмоқда.

Мазкур мақолада ана шу таълим муассасаларининг тарихи, шаклланиш жараёни, ўқув дастурлари ва уларнинг жамиятда тутган ўрни таҳлил қилинади.

Қадимги мактабларнинг шаклланиши ва вазифаси

Қадимги даврларда таълим узлуксизлик хусусиятига эга бўлмаган бўлса-да, у халқ турмуш тарзи ва эҳтиёжларидан келиб чиқиб шаклланган. Ибтидоий

жамиятда таълим оғзаки равишда, устоз-шогирд анъаналари асосида амалга оширилган. Ёзув пайдо бўлгач, мактаблар тизими шакллана бошлади.

Хусусан, Бобил, Миср, Хитой ва Ҳинд цивилизацияларида мактаблар давлат ва дин хизматидаги шахсларни тайёрлаш учун хизмат қилган.

Марказий Осиёда эса таълимнинг илк кўринишлари зардуштийлик даврига бориб тақалади. Авестода ўқитиш, билим, одоб-ахлоқ масалаларига жиддий эътибор берилган. Сўнгра, Ислом дини келиши билан илм ва маърифат ривожига янги босқич бошланди.

Ислом дини ва мадрасалар тизимининг ривожланиши

VIII асрдан бошлаб Ислом динининг тарқалиши билан бир қаторда таълим муассасалари – мактаб ва мадрасалар жадал ривожлана бошлади. Мактабларда болалар Қуръон ўқиш, араб тили ва одоб-ахлоқ қоидаларини ўрганган бўлса, мадрасаларда юқори савиядаги диний ва дунёвий фанлар ўқитилган.

Мадрасалар кўп ҳолларда масжидлар ҳовлисида ёки яқинида жойлашган бўлиб, улар мустақил илмий марказ сифатида фаолият юритган. Бу мадрасаларда фикҳ, ҳадис, мантиқ, табиий фанлар, география, астрономия, математика ва тиб каби фанлар ҳам ўқитилган. Бу, ўз навбатида, таълимнинг кенг қамровли ва мукамал тизимга айланишига туртки бўлган.

Ўқув жараёни ва дарс бериш услублари

Қадимги мактаб ва мадрасаларда таълим кўп ҳолларда шогирдлик шаклида амалга оширилган. Муаллим – билим ва ахлоқ намунаси сифатида кўрилган. Дарслар суҳбат тарзида, мулоқот ва ёзма манбалар асосида ўтказилган.

Дарсларнинг асосий қисми ёдлашга асосланган бўлиб, талабалар ўзлаштирган билимларини баҳс, мунозара ва ёзма ишлар орқали намоён қилганлар. Дарслик сифатида муаллим томонидан танланган асарлар (масалан, Имом Ғаззолий, Ибн Сино, Форобий, Беруний каби алломаларнинг китоблари) қўлланилган.

Машҳур мадрасалар ва алломалар

Марказий Осиё ҳудудида кўплаб буюк мадрасалар фаолият юритган. Масалан:

- Бухородаги Мир Араб мадрасаси
- Самарқанддаги Улуғбек мадрасаси
- Хивадаги Шерғози хон мадрасаси
- Тошкентдаги Кўкалдош мадрасаси

Бу мадрасаларда ўқиган талабалар фақат минтақавий эмас, балки халқаро миқёсда ҳам таниқли алломаларга айланган. Улар орасида Абу Райҳон Беруний, Абу Али Ибн Сино, Алишер Навоий, Маҳмуд Қошғарий ва бошқалар бор.

Қадимги таълим муассасаларининг жамиятдаги роли

Мактаб ва мадрасалар фақат билим бериш билан чекланмаган. Улар:

- Жамиятда маънавий қадриятларни мустаҳкамлаган
- Илмий изланишларни амалга оширган

- Оммавий саводхонликни таъминлашга ҳисса қўшган
- Ахлоқий тарбия марказлари бўлган
- Ислом цивилизациясини ривожлантиришда етакчи роль ўйнаган

Айниқса, мадрасаларда таълим олган шахслар судья, муфтий, табиб, олим, муаллим ва ҳоказо жамиятда етакчи касб эгаларига айланганлар.

Таълим муассасаларининг маданият ва маърифат тараққиётидаги ўрни

Қадимги мактаб ва мадрасалар нафақат таълим марказлари, балки кенг маънода маданий-маърифий муассасалар вазифасини ҳам бажарган. Бу муассасаларда нафақат фанлар, балки шеърят, хаттотлик, мусиқа, санъат, тарих, фалсафа ва маданият масалалари ҳам ўргатилган.

Илм аҳли, шайхлар ва уламолар ўз атрофларида илм изловчи ёшларни тўплаб, китобхонлик муҳитини шакллантирганлар. Мадрасалар ҳовлисида илмий мунозаралар, маданий тадбирлар ўтказилган ва бу орқали жамиятнинг маънавий тараққиётига кучли туртки берилган.

Шунингдек, мадрасалар китобхонлик маданиятини шакллантиришда муҳим ўрин тутган. Улар қошида кутубхоналар ташкил қилинган бўлиб, кўплаб нодир қўлёзмалар сақланган. Бундай бой илмий-маърифий муҳит фақат диний эмас, балки дунёвий билимлар тарқалишига ҳам хизмат қилган.

Ушбу таълим муассасалари орқали Алишер Навоий, Бобур, Абдураҳмон Жомий, Беруний, Ибн Сино, Улуғбек каби юксак билим ва салоҳият эгаларининг илмий ва адабий мероси вужудга келган.

Шу тариқа, қадимги мактаб ва мадрасалар нафақат шахсни илмли қилиш, балки уни маънавий жиҳатдан етук, жамият учун фойдали шахс қилиб тарбиялашга қаратилган. Улар миллий ўзликни, маданий қадриятларни сақлаш ва авлоддан-авлодга ўтказишда ҳал қилувчи роль ўйнаган.

Хулоса

Қадимги мактаб ва мадрасалар инсоният маънавий тараққиётининг муҳим манбаи сифатида тарихда ўчмас из қолдирган. Улар фақатгина билим олиш жойи бўлиб қолмасдан, жамият маънавиятини шакллантириш, ахлоқ-одоб, интизом, саводхонлик ва ватанпарварлик руҳини юксалтиришда беқиёс аҳамият касб этган.

Ислом цивилизацияси даврида ташкил этилган мадрасалар турли фан соҳаларида мутахассисларни етиштириш, илм-фан тараққиётига ҳисса қўшиш ва ўша даврдаги илмий меросни авлодлардан авлодларга етказишда ҳал қилувчи рол ўйнаган. Уларда ўқитилган фанлар турли соҳаларни қамраб олган бўлиб, Ислом оламидаги илм-фан ривожининг асосий таянчи бўлиб хизмат қилган.

Бу таълим муассасаларида устоз ва шогирд ўртасидаги муносабат юксак ахлоқий мезонларга асосланган бўлиб, таълим жараёни фақат назарий билим эмас, балки амалий кўникмаларни ҳам қамраб олган. Шу боис, мадрасалардан

етишиб чиққан алломалар нафақат ўз юртларида, балки бутун Ислом олами ва дунё миқёсида ҳам катта нуфузга эга бўлган.

Бугунги кунда таълим тизимида инновацион ёндашувлар жорий этилаётган бир пайтда, тарихий илдизларга қайтиш, қадимги мактаб ва мадрасаларнинг тажрибасидан ўрнак олиш жуда муҳим. Чунки уларда шаклланган таълим-тарбия анъаналари инсон камолоти, маънавий юксалиш ва жамият тараққиёти учун доимий аҳамиятга эга.

Шу билан бирга, ушбу таълим муассасаларидаги ўқитиш методикаси, фанларни ўқитиш тизими, китобхонлик маданияти ва шахс тарбиясига бўлган ёндашув замонавий таълим жараёни учун катта илҳом манбаи бўлиши мумкин. Илм-маърифатга бўлган юқори муносабат, муаллимга ҳурмат, шогирд тарбияси каби қадриятлар бугунги кунда ҳам қайта тикланиши зарур.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, қадимги мактаб ва мадрасалар тарихи — бу нафақат илмий мерос, балки маънавий юксалиш сари йўл кўрсатувчи тарихий мактабдир. Уларнинг ютуқларини ўрганиш ва замонавий таълим тизимида қўллаш — келажак авлод тарбиясида муҳим қадам бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Mamatkulova, F.O. "Historiography and Source Study of Schools and Madrasas in Mavarounnahr in the Middle Ages." Мақола. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, 2023.
2. Маҳкамой Турсунова. "Қадим мадрасаларда таълим тизими." Ziyouz.uz
3. Мовароуннаҳр мадрасаларида ўқитилган дарслик китоблар рўйхати." Islom.uz